

Katolicy obrządku ormiańskiego w sowieckiej Armenii i Gruzji (1920–1936)

Jakub Osiecki

Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Catholics of the Armenian Rite in Soviet Armenia and Georgia (1920–1936)

Abstract

On the eve of sovietisation, Armenian Catholics were a visible and active minority in the South Caucasus. However, the socio-political situation changed rapidly after the implementation of Soviet authority in Tbilisi and Yerevan. The Armenian Catholic Church as institution and its clergy became allegedly one of the main enemies of the Communists' policy of secularisation and collectivisation. On this political background Catholics in Armenia were very often attacked by Soviet antireligious propaganda (newspapers: "Anastvats", "Bezbozhnik Gruzii") and were strongly supervised and persecuted by the Soviet secret police. In the 1930s, the Catholic Church of the Armenian rite was declared illegal and damaged.

Keywords: Armenia, Georgia, Catholic Church, USSR

Słowa kluczowe: Armenia, Gruzja, Kościół katolicki, ZSRS.

Badania dotyczące Ormian katolików zawarte w niniejszej pracy zostały zaprezentowane dwuaspektowo: historycznie i antropologicznie¹. O takim ujęciu zdecydowały dostępne materiały archiwalne (kwerenda w Armenii, Gruzji oraz we Włoszech²)

¹ Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC – 2012/N/HS3/00864.

² Archiwum Historyczne w Tbilisi, Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Gruzji, Archiwum Państwowe w Erywaniu, Archiwum Sekretariatu Stanu Watykanu, Archiwum Gruzińskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, które posiada ok. 10% swoich zbiorów z roku 1991 i zostało otwarte w roku 2012. Materiały armeńskiego KGB (CzK, GPU) wciąż nie zostały w pełni odtajnione.

oraz badania terenowe zrealizowane metodą *oral history* (wywiady biograficzne przeprowadzone w Armenii i Gruzji, gdzie obecnie żyje największa grupa katolików obrządku ormiańskiego zwanych popularnie „frankami”³, nagrania audio). Ramy chronologiczne i temat niniejszego artykułu wiążą się bezpośrednio z polityką sowietyzacji Kościoła katolickiego obrządku ormiańskiego i obejmują lata 1920–1936. Przyjęcie daty początkowej było podyktowane zmianą sytuacji politycznej w Republice Armenii. W roku 1920 Armenia została okrażona przez wojska sowieckie i armię turecką. Premier Republiki Armenii, wówczas Simeon Wracjan, nie mając innego wyjścia, zgodził się na wkroczenie wojsk Armii Czerwonej – oddając swój kraj *de facto* pod okupację sowiecką. Dla Kościoła pojawienie się nowych władz oznaczało zakończenie pewnego okresu w historii. Szczególne znaczenie miało wprowadzenie dekretów Rewkomu w roku 1920, między innymi tego „O oddzieleniu Kościoła od państwa”, który był przełomem w relacjach państwo–Kościół w Armenii i zdradzał prawdziwe zamiary bolszewików w stosunku do religii i Kościoła. Kilka miesięcy później podobne ustawodawstwo antykościelne wraz z okupacją Gruzji wprowadził tamtejszy Rewkom. Data końcowa, rok 1936, związana jest z aresztowaniem przez GPU ks. Karapeta Dirlukiana, sprawującego obowiązki administratora apostolskiego dla katolików obrządku ormiańskiego.

Według jednego z ostatnich schematyzmów z 1920 roku Kościół katolicki obrządku ormiańskiego liczył wówczas 57 984 wiernych⁴. Posługę duszpasterską nad nimi sprawowało 61 księży pracujących w pięciu diecezjach: Ardwin, Achalkalki, Achalcyche, Aleksandropol oraz Lori. Większość parafii znajdowała się na północy Armenii i w zachodniej części Gruzji. Najważniejszym problemem Kościoła katolickiego obrządku ormiańskiego w owym czasie były spory na tle języka liturgicznego i samej liturgii. Z dokumentów wynika, iż ta część Ormian katolików, która w XIX wieku uległa gruzinizacji i używała języka gruzińskiego jedynie w życiu codziennym, domagała się wprowadzenia gruzińskiego do liturgii i sakramentów. Tymczasem dla Kościoła katolickiego obrządku ormiańskiego językiem oficjalnym był starormiański grabar. Te problemy okazały się jednak banalne w kontekście nadchodzącej sowietyzacji całego Zakaukazia.

Wprowadzenie rządów sowieckich w Armenii w roku 1920, a rok później na całym Zakaukaziu, sprawiło, że przyszłość wszystkich wspólnot religijnych stanęła pod znakiem zapytania. Ostrze polityki antykościelnej na Kaukazie południowym było skierowane głównie przeciw Kościołom narodowym, czyli przeciw Apostolskiemu Kościołowi Ormiańskiemu oraz Gruzjińskiemu Kościołowi Prawosławnemu⁵, jed-

³ Termin „frank” być może pojawił się na Zakaukaziu w średniowieczu wraz z misjami katolickimi i początkowo oznaczał osobę mówiącą po francusku i będącą wyznania rzymskokatolickiego, najczęściej osobę duchowną. Zdaniem gruzińskich historyków początkowo stosowano go także w odniesieniu do kupców europejskich (głównie Genuńczyków) w Gruzji. Określenie „frank” pojawiło się także w Konstantynopolu w XVIII i XIX wieku, tak nazywano Ormian, którzy nawrócili się z wyznania gregoriańskiego na katolickie.

⁴ W tej liczbie mieszczą się także wyznawcy z Kaukazu Północnego i Krymu. Grupy te nie były jednak zbyt liczne. Zob. kalendarz wydawany przez Kościół katolicki obrządku ormiańskiego – *Oracojc 1920*, Tbilisi 1919, s. 95.

⁵ M.K. Matossian, *The Impact of Soviet Policies in Armenia*, Leiden 1962, s. 27–30.

nak prześladowania wymierzone w katolików były nie mniej dotkliwe. Nasilały się zwłaszcza po każdym antysowieckim wystąpieniu zwierzchnika Kościoła katolickiego⁶. W prasie, szczególnie tej ateistycznej, wielokrotnie atakowano papieża czy kler katolicki, głównie mechitarzystów. Od 1928 roku artykuły szkalujące katolików publikowano w ormiańskojęzycznym „Anastwac” oraz w rosyjskojęzycznym „Biezbożniku” i „Biezbożniku Gruzii”. Kościół katolicki oskarżano o wspieranie ideologii „kułactwa” oraz popieranie interesów „małej burżuazji”, a także (może nawet przede wszystkim) o aktywną walkę z kolektywizacją. Ta kontrrewolucyjna praca katolickiego duchowieństwa miała, według Związku Wojujących Bezbożników, charakter planowy, a pracami tymi kierował – ich zdaniem – administrator apostolski Watykanu, Ter Bagratian⁷.

Analizy środowiska kościelnego realizowane przez Armeńskie CzK, co dość zaskakujące, w ogóle nie odnotowały istnienia Kościoła katolickiego obrządku ormiańskiego. W spisie wszystkich sekt i wspólnot religijnych Kaukazu Południowego wspomniano o prigrunach, protestantach ewangelikach, mołokanach czy subbotnikach, choć te grupy religijne liczebnie były znacznie mniejsze niż Kościół Ormian katolików. Ten „błąd”, jak się wydaje, miał swoje podłoże kulturowe. Komuniści ormiańscy, chociażby Aszot Howanisjan – I sekretarz Komunistycznej Partii Armenii i absolwent seminarium duchownego w Eczmiadzynie, byli pod silnym wpływem retoryki Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego. Ten z kolei był przekonany, że Ormianie katolicy, podobnie jak zakon ormiańsko-katolicki mechitarzystów z Wiednia i Wenecji, nie stanowią odrębnego Kościoła, lecz są jedynie wspólnotą (orm. *hamajk*) funkcjonującą w ramach Kościoła gregoriańskiego⁸.

Głównym celem Kościoła katolickiego na Kaukazie Południowym do roku 1928 była obrona obiektów sakralnych, głównie kościołów i kaplic⁹. Wierni wspierani przez duchownych mieli sprawić, by miejscowy aktyw komunistyczny (ros. *jaczejka*) nie zniszczył i nie zamknął świątyń. W rezultacie często dochodziło do bijatyk i starć z przedstawicielami lokalnych władz, czyli z tak zwanymi komitetami wiejskimi¹⁰. Takie sytuacje były typowe dla połowy lat dwudziestych XX wieku, gdy władza sowiecka nie była w stanie w pełni przewidzieć reakcji społeczeństwa. Próba

⁶ Związek Wojujących Bezbożników w Armenii – ateistyczna organizacja powstała przy Partii Komunistycznej Armenii. Od grudnia 1927 roku Związek prowadził zmasowaną działalność agitacyjną. Jednym z elementów propagandy antyreligijnej były ataki pod adresem papieża Piusa XI i całego kościoła rzymskokatolickiego; ANA F.1/o. 10/ d. 183, k. 29–33 P. Torosjan, *Otcziot Cientralnogo Sowietu Sojuza Woinstwujuszczich Biezbożnikow* (czerwiec 1930).

⁷ „Bezbożnik Gruzii” 1930, nr 2–3, s. 16.

⁸ Świadczą o tym chociażby zapisy w kalendarzach Armeńskiego Kościoła Ortodoksyjnego, gdzie występuje katolicki spis diecezji i nazwiska księży katolickich sprawujących posługę kapłańską pośród Ormian. *Oracoje* 1915, *Aleksandropol* 1914, s. 63–64.

⁹ Zgodnie z ustawodawstwem sowieckim Kościół został pozbawiony majątku na mocy dekretu władz rewolucyjnych Armenii i Gruzji w 1921 roku: AHG F.281/o.1/d.202, k. 54, *Dekrety RewKoma SSR Gruzji NN 1–100*. Księża katolicycy szczególnie nacisk kładli na obronę budynków kościelnych. Indywidualnie lub przy wsparciu ludności lokalnej organizowali pikety i akcje protestacyjne, co GPU traktowało jako działalność kontrrewolucyjną podpadającą pod art. 73 Kodeksu karnego ZSRR: AMSW Gruzji, Howanes (Owanes) Ter Poghosjan, k. 113.

¹⁰ „Biezbożnik Gruzii”, 1930, nr 1, s. 13.

zorganizowania samoobrony przed konfiskatą lub bezczeszczeniem kościołów została podjęta w tym czasie także przez wiernych Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego i Gruzińskiego Kościoła Prawosławnego¹¹.

W stolicy Gruzji władze uznały za swoich głównych oponentów: Hakopa Ter Bagratiana, ks. Szijo Batmaniszwilego¹² i ks. Emanuela Wardidze¹³, który zdaniem komunistów miał się niepochlebnie wypowiadać w czasie kazań o bolszewickich rządach w Gruzji. Głosił – rzekomo – że:

Nie można zarządzać i obracać cudzą własnością, jeżeli ona do nas nie należy. Fabrykant posiada swoje, robotnik swoje, a chłop swoje. To, co człowiek ma, zostało mu dane przez Boga i tylko Bóg może mu to odebrać¹⁴.

Tego rodzaju wypowiedzi uznawano za kontrewolucyjne. Wardidze stawał tym samym w obronie osób, którym państwo odbierało żywność czy, jak po 1929 roku, ziemię w poczet organizowanych kolchozów. Duchownych Kościoła katolickiego obrządku ormiańskiego prześladowano, podobnie jak innych księży na Kaukazie, wykorzystując sowieckie ustawodawstwo, aparat bezpieczeństwa, czyli CzK, a następnie GPU, oraz organy propagandy.

Analiza środowiska duchownych przeprowadzona przez CzK, choć była dość pobieżna, trafnie zdiagnozowała nastroje społeczne i stan życia religijnego w Armenii i Gruzji¹⁵. Pierwsze opracowanie metod i celów w walce z duchowieństwem i Kościołem armeńska i gruzińska CzK opracowała w 1923 roku¹⁶. W tajnym protokole z posiedzenia CzK zastępca przewodniczącego CzK Armenii Sergiej Melik-Osipow i przewodniczący sekcji CzK ds. Kościoła – Haczik Mugdusi – sformułowali sugestię, by pod żadnym pozorem nie podejmować dyskusji religijnych z przedstawicielami duchowieństwa, szczególnie na forum publicznym. Za niewskazane uznano krytykowanie zwłaszcza kwestii teologicznych. Krytyczne uwagi pod adresem Kościoła, ich zdaniem, mogły być wygłaszane tylko w szczególnych sytuacjach. W przypadku wystąpień publicznych należało zawsze mieć na uwadze poziom świadomości danej wspólnoty.

Najlepszą metodą propagandy antyreligijnej miało być prowadzenie systematycznych, planowych działań mających na celu krzewienie wiedzy, propagowanie zagad-

¹¹ Między innymi księża Mikael Mikaeljan, Sarkis Harutjunian, Nerses Woljanc (z miejscowości Kolageran, Uzunlar, Aguri) zgodnie z listem armeńskiego CzK z dnia 27 października 1924 roku we wsi (Uzunlar) przeprowadzili zebranie polityczno-wiejskie, na którym zdecydowali się bronić świątyni, chociaż zgodnie z decyzją „aktywu” postanowiono odebrać cerkiew, a wierzących obciążyć podatkiem w wysokości 10 rubli. Księżom postawiono zarzut działalności kontrewolucyjnej. Zob. *O diejatielnosti Armjano-Grigorjanskowo duchowienstwa s 1 janwarja po 29 fewralja 1924*, ANA F.1/o.4/ d.132, k. 1.

¹² R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1917–1939*, Lublin 1998, s. 153.

¹³ Ksiądz Wardidze był birytualistą. Odprowadzał liturgię w obrządku rzymskim i ormiańskim; *ibidem*, s. 496–497.

¹⁴ *Katolicizm i zaszczita sobstwiennosti*, „Biezbożnik” 1931, nr 1, s. 17.

¹⁵ Duchowieństwo AKO wraz z ormiańskokatolickim liczyło ok. 650 osób. ANA F.1/o.3/d.230, k. (brak numeracji), *Dokład nr 1 o rabote Armjano-Grigorjanskowo duchowienstwa w Armenii – 1 stycznia 1923 rok*.

¹⁶ ANA F.1/o.4/d.70, k. 1–128, *Dokład nr 2 o rabote Armjano-Grigorjanskowo duchowienstwa w Armenii – 10 sierpnia 1923 roku, autor Melik-Osipow*.

nień popularnonaukowych w szerokim tego słowa znaczeniu i propagowanie światowych osiągnięć techniki. Do realizacji tego celu należało wykorzystywać wiejskich nauczycieli, lekarzy bądź agronomów. Planowano kolportaż literatury antyreligijnej, szczególnie wśród chłopstwa. Uznano, że antyreligijną satyrę warto też skierować przeciwko przedstawicielom duchowieństwa¹⁷. W tym celu zdecydowano się na powołanie odrębnego organu, którego zadaniem było rozpowszechnianie propagandy. Należało również wykorzystać wszelkie dostępne czasopisma w celu publikowania materiałów kompromitujących duchownych i ich działalność¹⁸.

Zdaniem Melik-Osipowa i Mugdusiego realizacja tych wytycznych, w szczególności w odniesieniu do ludności wiejskiej, miała stanowić o sukcesie ormiańskiego CzK w walce z religią. Melik-Osipow uważał Ormian za ludzi o niskiej kulturze osobistej. Co jednak ciekawe, bardziej wyrafinowane formy walki z religią należało, zdaniem władz, stosować wobec katolików i protestantów¹⁹. Życie religijne ludu wiejskiego miało – zdaniem Melik-Osipowa – jedynie charakter tradycyjny, przejawiający się w obrzędowości i prostym uczestnictwie w procesjach i nielicznych świątach kościelnych²⁰. Ponadto, jak słusznie zauważył, ludność wiejska składała się w większości z analfabetów, dlatego niezbędne było prowadzenie ustnej propagandy i agitacji bezpośredniej. W instrukcji CzK, co znamienne, nie wspomina się o zamknięciu kościołów czy prześladowaniu wiernych w sposób bezpośredni. Jak przypuszczają badacze, w pierwszym okresie rządów bolszewickich władze nie miały jeszcze takich zamiarów²¹.

Kolejny plan likwidacji ormiańskiego duchowieństwa apostolskiego i katolickiego powstał w kwietniu 1924 roku. Ten był już bardziej szczegółowy i zakładał pewne scenariusze wydarzeń, które mogły zaistnieć i rzeczywiście zaistniały w drugiej połowie lat dwudziestych oraz na początku lat trzydziestych XX wieku. Tym razem Melik-Osipow i Mugdusi ustalili że:

1. Należy za pomocą prasy i agitacji podkreślać fatalną sytuację finansową niższych warstw duchowieństwa oraz w ramach przeciwwagi ukazywać dobrobyt wyższych hierarchów. W przypadku katolików należało pokazywać

¹⁷ Ten postulat został zrealizowany dopiero w 1928 roku, kiedy rozpoczęto wydawanie w Armenii miesięcznika „Anastwac” – Bezbożnik. ANA F.1/o.8/d.20, k. 115, *Zasiedanie Sekretariata CK – 8 czerwca 1928*.

¹⁸ Propagandę prosowiecką o charakterze antykościelnym rozpoczęto w regularny sposób w prasie robotniczej od roku 1923, kiedy zaczął się ukazywać w Leninakanie (Aleksandropolu) dziennik „Banwor”. Wcześniej sporadycznie pojawiały się artykuły w dzienniku „Horhurđajin Hajastan”.

¹⁹ Należy uznać, że w najbardziej wyrafinowany sposób prowadzono walkę z Kościołem protestanckim na Kaukazie Południowym, tj. z przedstawicielami Ararackiej Wspólnoty Ormian Ewangelików. Służby bezpieczeństwa sugerowały, że ze względu na wyższy poziom intelektualny teje grupy najcenniejszą formą walki z wiernymi „Ararackiej Wspólnoty” miały być teologiczne dysputy na poziomie dogmatycznym w niewielkich grupach. ANA F.1/o.3/d.230, k. (brak numeracji), *Dokład o rabote Araratskoj Obszcziny*.

²⁰ W przypadku katolików obowiązkiem wiernych było uczestnictwo w niedzielnej Mszy świętej. Wierni z Armeńskiego Kościoła Ormiańskiego zazwyczaj raz w roku przyjmowali eucharystię, a liturgia w regionach wiejskich była odprawiana sporadycznie.

²¹ W pierwszych czterech latach rządów bolszewickich w Armenii zostało zamkniętych zaledwie 50 z ok. 850 chrześcijańskich kościołów. M.K. Matossian, *op.cit.*, s. 90.

dobrobyt papieża i rozpustne życie mnichów ormiańsko-katolickich. Ostrze propagandy nierzadko kierowano też w stronę mechitarzystów z Wiednia czy Wenecji²².

2. Należy przy każdej okazji podkreślać fatalną sytuację społeczną, finansową i kulturową Kościoła.
3. Trzeba nakłaniać wiernych do zaprzestania dawania jałmużny duchowieństwu. W ten sposób zostałby zdestabilizowany system finansowania kleru. Duchowieństwo na wsiach było bowiem w pełni zależne od ofiarności wiernych.
4. Należy podkreślać, że politycznym celem wyższego duchowieństwa jest zachowanie pozycji Kościoła i utrzymanie kontaktów ze światem zewnętrznym. W przypadku katolików silnie podkreślano ich związki z Rzymem i faszyzmem. W oficjalnej propagandzie mówiło się, że misjonarze katolicycy są szpiegami Watykanu, zaś księża gregoriańskich wspierali nacjonaści ormiańscy z diaspory irańskiej.
5. W celu przygotowania odpowiednich warunków do rozłamu w niższych warstwach duchowieństwa trzeba prowadzić „nielegalną agitację”²³ przez naszych propagandzistów. Powinno się domagać udziału niższych warstw w procesie reformowania Kościoła i innych religijnych kwestii. Należy zdobyć sympatię większości duchowieństwa²⁴.

Mechanizmy działania prasy agitacyjnej były dość proste i – jak się zdaje – dość chwytliwe. Apostolski Kościół Ormiański obwiniano głównie o związki z dążącymi do rozpętania kolejnej wojny światowej nacjonalistami ormiańskimi i środowiskami imperialistycznymi na zachodzie Europy oraz w Stanach Zjednoczonych. Podkreślano przy tym związki wyższych hierarchów z Kościołem anglikańskim i ze zbrojnym ruchem dasznackim w Iranie. W przypadku katolików prasa propagandowa starała się ukazać wiernych tego Kościoła jako ofiary polityki misjonarzy europejskich, którzy wykorzystali wiernych i doprowadzili do „tragedii w Anatolii”, czyli ludobójstwa Ormian w imperium osmańskim w 1915 roku. Podkreślano, że wierni byli manipulowani przez „imperialistów” i wyższych hierarchów watykańskich, a w szczególności przez papieża. Pius XI był ukazywany jako inicjator konfliktów zbrojnych i zwolennik rozwoju ruchu faszystowskiego.

W latach 1925–1928 rozpoczęto działania mające doprowadzić do rozłamu w Apostolskim Kościele Ormiańskim. Księża zachęcano do opuszczania stanu duchownego i rozpoczęcia życia świeckiego. Próbowano ich przekonywać, że dzięki tej zmianie znacząco polepszą się ich warunki ekonomiczne²⁵. I rzeczywiście wielu duchownych tego Kościoła, szczególnie na wsiach, w obliczu braku środków finansowych, porzucało stan kapłański i podejmowało pracę na roli.

²² „Anastwac” 1928, nr 5–6, s. 32.

²³ Jest to określenie stosunkowo często używane w dokumentach CzK i GPU. Najprawdopodobniej mowa tu o nieoficjalnych rozmowach, jakie prowadzili przewodniczący ujkomów czy selskomów z księżmi. Namawiano wówczas duchownych do apostazji, oferując środki finansowe bądź możliwość zatrudnienia.

²⁴ ANA F.1/o.4/d.70, s. 1-128, *Dokład nr 6 w CzK Armenii s 15 aprielja 1924 goda*.

²⁵ ANA F.1/o.5/d. 26, k. (brak numeracji), *List Aszota Howhanisjana do CzK na temat sytuacji AKO na Kaukazie Północnym i w Azerbejdżanie*.

„Nielegalna agitacja” i działalność komunistów na prowincji nie jest dokładnie znana. Wiadomo jednak, że agitatorzy spotykali się z księżmi w parafiach raczej sporadycznie. Mimo to odchodzenie niższego duchowieństwa od Kościoła miało powszechny charakter²⁶. Według danych Czk spośród 528 księży katolickich i gregoriańskich działających w 1925 roku 7 lat później zostało tylko 77 duchownych. Rocznie dobrowolnie odchodziło około 30–40 duchownych. W tych statystykach ujęto zarówno księży Kościoła gregoriańskiego, jak i duchowieństwo katolickie.

Część księży zwyczajnie przekupywano, aby rezygnowali z kapłaństwa, a potem ich kompromitowano²⁷. W świadomości wiernych ukształtował się wykreowany przez propagandę obraz księdza złodzieja (orm. *gogh*). Duchowni rzekomo notorycznie okradali wiernych, wyzyskując ich podczas odpustów i ważnych świąt²⁸.

Od stycznia 1928 w Armenii i Gruzji regularnie zaczęła się ukazywać prasa *stricte* antyreligijna. W 1930 roku należało, zdaniem przedstawicieli organów bezpieczeństwa, podjąć dalsze działania w celu przejęcia całkowitej kontroli nad osobami wierzącymi i organizacją kościelną. W zasadzie wraz z przybyciem do Erywania Agasiego Handzjana, który od maja 1930 roku do czerwca 1936 roku pełnił funkcję pierwszego sekretarza Komunistycznej Partii Armenii, zmieniło się i zradycyzowało stanowisko państwa wobec Kościoła²⁹. Lata 1928–1932 to okres tak zwanej pięciolatki antyreligijnej w Armenii i Gruzji oraz rywalizacji tych dwóch sowieckich republik w walce o palmę pierwszeństwa w walce z Kościołem³⁰.

Wzmocniona kampania antykościelna w Armeńskiej SSR zbiegła się także w czasie ze śmiercią katolikosza Geworka V³¹ (w maju 1930 roku) oraz patriarchy Ambrożego w Gruzji. Obaj zmarli śmiercią naturalną, dlatego nie należy przypuszczać, że wakat na obu tronach patriarchalnych wynikał z bezpośrednich działań GPU. Po 1930 roku walka z Kościołem miała już charakter otwarty i bezpośredni. Sądy sowieckie najczęściej skazywały księży na trzy lata pozbawienia wolności i zesłanie na Wyspy Sołowieckie³². Po odbyciu kary przez duchownych równie często skazywano ich na dodatkowe trzy lata przymusowych prac w Północnym Kraju (głównie w Archangielsku), co z powodu tamtejszych warunków klimatycznych oznaczało pewną śmierć.

Jedyny udokumentowany przypadek wypuszczenia księdza katolickiego na wolność dotyczy Nersesa Jakubowicza Akinjana. Ksiądz Nerses – katolicki duchowny

²⁶ S. Stepanianc, *Haj Arakelakan Jekegheci*, Erewan 1991, s. 91–100.

²⁷ O finansowych motywacjach opuszczania stanu kapłańskiego pisze M.K. Matossian, *op.cit.*, s. 93.

²⁸ W czasie realizacji wywiadów biograficznych respondenci, mówiąc o księżach, często wspominali o „złodziejach”; m.in. wywiad z Mkrticz Wanojan, Arewik, Armenia, nagranie z 7 lutego 2012 roku.

²⁹ W 1924 roku podczas Zjazdu Armeńskiej Partii Komunistycznej 8 osób na 135 uczestników zjazdu oficjalnie przyznało się do regularnego uczestniczenia w obrzędach religijnych. W 1930 roku takiej deklaracji już nikt nie złożył. ANA F.1/o.3/d.1, k. 40, *Stenograficzeskij otcziot II szjezda KP (b) Armenii*.

³⁰ S. Stepanianc, *op.cit.*, s. 80.

³¹ Do dziś nie jest jasne, w jakich okolicznościach zmarł Gework V. Niektórzy badacze ormiańscy sugerują, iż jego śmierć nie była śmiercią naturalną, o czym miała zaświadczyć obecność jednego z najwierniejszych agentów GPU w owym czasie w Armenii i Gruzji bp. Czorekczjana. Kierujący diecezją Tyfliską Czorekczjan – przysły katolikos w latach 1945–1954 (jak okazało się po latach) w przededniu śmierci katolikosza Geworka wyjechał do Tbilisi. Badania w tej sprawie prowadzi członek Instytutu Historii Armeńskiej Akademii Nauk, Stepan Stepanianc vel. Stepan Kertoch.

³² AMSW Gruzji, Teczka Owanes Ter Poghosjan, k. 117, *Dokument nr 7423/s OGPU po Zakawkazju*.

z klasztoru mechtarzystów w Wiedniu, został oskarżony, na podstawie paragrafu 149 kodeksu karnego SSR Armenii, „o stosowanie bezprawnych środków leczenia w celu rozbudzenia w masach społecznych religijnych przesądów”³³, a także o „prowadzenie działalności kościelno-religijnej z polecenia wyższych władz kościelnych, w tym Kościoła rzymskokatolickiego i przeora klasztoru mechtarzystów z Wiednia. Jego celem było ukatolicznienie mas społecznych w Armenii”³⁴. Dla organów bezpieczeństwa sprawa ta miała charakter priorytetowy. Ze względu na konieczność kontynuowania przesłuchań oskarżonego skierowano do Moskwy i oddano do dyspozycji OGPU³⁵. Za księdzem ujęła się przede wszystkim jego matka – Weronika Akinjan, która w liście z dnia 10 września 1928 roku do przewodniczącego Zakaukaskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego, Samedy Agamalioglicza (Samed Aga Agamali ogly Aliyev), tak pisała:

Syn mój Nerses Akinjan, archimandryta z kongregacji mechtarzystów w Wiedniu, poświęcił się nauce historii Armenii. Kilka lat temu przyjechał do Armenii, by zbierać materiały dotyczące historii tego kraju. W Wiedniu, oprócz nauki, niczym innym się nie zajmował. Utrzymywał kontakty ze studentami i jeśli mógł, pomagał im finansowo bez względu na ich przynależność państwową. O tym mogą zaświadczyć ci, którzy wrócili ze studiów do Armenii, literaci, ludzie nauki i studenci – komuniści. W Armenii spędzał czas w bibliotece państwowej i w muzeum w Erywanu albo w Eczmiadynie, obracał się w kręgu osób związanych z nauką. Toromanjan, Akopjan, Łukaszyn, Ogandzenjan – ci ludzie mogą o nim zaświadczyć. Poza tym oprócz świata literatury i historii nic więcej go nie interesowało. I ten człowiek od końca kwietnia (1928) przebywa w więzieniach, na początku w Erywanu, a teraz w Tyflisie i Moskwie. [...] Żyje, nie wiedząc, kiedy zostanie uwolniony. Błagam was, abyście przekazali GPU, by przyspieszyli bieg sprawy i wydali mi przepustkę na wizytę z nim³⁶.

Ksiądz Nerses Akinjan trafił do Moskwy, a jego sprawą zajęło się OGPU. Po dość szybko przeprowadzonym śledztwie duchowny został zwolniony i – prawdopodobnie z pomocą Watykanu – mógł wrócić do klasztoru w Wiedniu. Materiały dotyczące jego uwolnienia, a przede wszystkim jego niepublikowane wspomnienia, znajdują się w bibliotece zakonu mechtarzystów w Wiedniu³⁷.

Według oficjalnych danych Kościoła katolickiego obrządku ormiańskiego w wyniku działań policji politycznej w Armenii i Gruzji miało zginąć zaledwie trzech księży, jednak dotychczasowe badania pokazują, że ta liczba była zdecydowanie większa. Kościół katolicki obrządku ormiańskiego próbował prowadzić swoją działalność duszpasterską jeszcze w połowie lat trzydziestych XX wieku, jednak na bardzo małą skalę. Erywańska wspólnota katolików obrządku ormiańskiego mająca swoją siedzibę przy ulicy Szahumiana 89 została zlikwidowana już w roku 1927³⁸.

³³ AHG F.607/ o.2/ 264, k. 1, *ZFSR GPU List z dnia 6 października 1928, Do Sekretariatu Prezydium ZakCIK tow. Beżanow, tow. Safronow*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ AHG F.607/ o.2/ d. 264, k. 2, *List z dnia 6 października 1928*, AHG, F.607/ o.2/ d. 264, k. 2.

³⁷ Więcej na temat działalności Nersesa Akinjana: M. Krikorian, *Nerses Akinian (1883–1963). Ein Grosser Philologe und Armenologe* [w:] *Das Lemberger Evangeliar*, G. Prinzing, A. Schmidt (red.), Wiesbaden 1997, s. 171–176.

³⁸ ANA F.1/o.7/d. 229, s. 51, *Materiały dotyczące religijności muzułmańskiej, przedstawicieli sekt i antyreligijnej propagandy – punkt 16. Haj Katoghik Hamajnk*.

W Tbilisi w roku 1930 został aresztowany Hakop Bagaratian, administrator apostolski dla Ormian katolików. Biskupowi Bagratianowi udało się jednak przekazać swoje uprawnienia ks. Karapetowi Dirlukianowi. GPU postawił Bagratianowi oskarżenia o organizowanie propagandy kontrrewolucyjnej i przywłaszczenie mienia. Sfabrykowano część dowodów i zastraszo duchownych, by zeznawali przeciw swojemu niedawnemu przełożonemu³⁹. Następcą biskupa Bagratiana Dirlukian nieustannie podejmował próby odbudowania struktur funkcjonowania Kościoła katolickiego obrządku ormiańskiego, lecz jego działania okazały się bezskuteczne. Znane są jego wysiłki podejmowane w celu nawiązania kontaktu z wiernymi, szczególnie tymi w Armenii sowieckiej – w Leninakanie (dziś Giumri) i Stepanawan⁴⁰. Dokumenty wskazują pośrednio, że w całej sowieckiej Armenii nie było w 1934 roku ani jednego duchownego. Ze wspomnianych 61 księży sprawujących posługę kapłańską nie pozostał nikt. Wierni nie mieli już wówczas możliwości uczestniczenia w liturgii ani modlenia się w świątyniach.

Wskutek donosów Zakaukaskie GPU uzyskało informację, że Kościół ormiańskokatolicki, mimo zakazu propagandy religijnej, wciąż prowadził działalność duszpasterską. Do odpowiedzialności pociągnięto administratora apostolskiego dla Ormian katolików, ks. Karapeta Dirlukiana. Zażądano od niego wyjaśnień i zagrożono mu całkowitym zakazem działalności (co było równoznaczne z aresztowaniem)⁴¹. W 1934 roku administrator apostolski w liście do GPU Gruzji zobowiązywał się do ostatecznego przerwania działalności⁴². W roku 1936 ksiądz Karapet Dirlukian został aresztowany w Krasnodarze. Dalsze jego losy i data śmierci nie są znane.

Podczas wywiadów biograficznych najstarsi respondenci (większość moich rozmówców przekroczyła 85. rok życia) poproszeni o przywołanie wspomnień z dzieciństwa dotyczących duchowieństwa, Mszy świętych, uroczystości kościelnych czy procesji, niewiele pamiętali. Na podstawie wywiadów można wnioskować, że we wsiach katolickich w latach trzydziestych w zasadzie nie było żadnego życia religijnego. Prawie stuletni Ormianin ze wsi Panik w Armenii pamiętał, w jaki sposób zastraszo księdza i radę parafialną⁴³, jednak nie był w stanie przypomnieć sobie udziału w Mszy świętej czy choćby pogrzebu z udziałem księdza. Respondenci byli ponadto zgodni co do dwóch przypadków ewidentnego zastraszania księdza pod groźbą aresztowania. Sytuacja dotyczyła księży ze wsi Panik oraz Bawra (Armenia)⁴⁴.

Na pytanie o duchownych w ZSRS respondenci najczęściej wspominali osoby prowadzące ewangelizację w latach czterdziestych, próbujące nawracać zateizowane społeczeństwo. Byli to prawdopodobnie diakowie (niżej w hierarchii od diakona), którzy nie mieli święceń, ale próbowali wyjść naprzeciw duchowym potrzebom społeczeństwa. Potwierdzone zostały informacje dotyczące dwóch osób, tak zwanych

³⁹ Po aresztowaniu biskup Bagratian trafił na Sołowki, gdzie zmarł w roku 1936. R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR. Martyrologium*, Lublin 1998, s. 148.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 210.

⁴¹ AHG F.607-60c/o.2/d. 5992, k. 2. O. Dargarjan, *List z dnia 21 czerwca 1934 roku do Wydziału ds. kultów religijnych miasta Tyflis*,

⁴² AHG F. 607-60c/o2, d. 5992, k. 1–3, *Po woprosu wierujuszczich Ormian*.

⁴³ Nagranie ze wsi Panik, Armenia, z dnia 7 marca 2011 roku [czas nagrania: 00.37.31].

⁴⁴ Nagranie ze wsi Bawra, Armenia z 5 maja 2013 roku, Bawra, Armenia [czas nagrania: 01.00.09].

*tiracu*⁴⁵: Aleksandra i Petrosa (pseudonim: „Dzip, dzip” – dosł. „mrużyć oczami”). Osoby te były potomkami żonatych księży i w dzieciństwie uzyskały „wykształcenie” teologiczne. Ich działalność duszpasterską wspominają katolicy nie tylko z północnej Armenii, lecz także z Dżawacheti w Gruzji. Ich działalność ograniczała się do udzielania chrztów i sakramentu ostatniego namaszczenia. We wsi Hazanczi wspomniano także *tiracu*, którzy w latach siedemdziesiątych ostentacyjnie chodzili po wsi ze sporych rozmiarów krzyżem, co w tamtych czasach było bardzo niebezpieczne i groziło wieloletnim więzieniem⁴⁶.

Los i obecne położenie Ormian katolików jest w Armenii przedmiotem nielicznych badań. O Ormianach katolikach często pisze się w kontekście przymusowej gruzinizacji w Dżawachetii, ukazując historie katolickich rodzin jako przykład nacjonalistycznej polityki Gruzji w stosunku do Ormian⁴⁷. Niestety materiały te mają niewielki walor akademicki i często nie spełniają kryteriów tekstów naukowych. Wiele z nich przywołuje dane liczbowe i osobowe bez odwołania do źródeł informacji⁴⁸. Podobnie czynią badacze gruzińscy, dla których obecni Ormianie katolicy to Gruzini, którzy w XIX wieku zostali nawróceni na katolicyzm przez duchownych ormiańskokatolickich⁴⁹. W takich warunkach konsultacje naukowe czy rozmowy ze środowiskiem naukowym w Armenii i Gruzji o Ormianach katolikach wciąż budzą kontrowersje.

Wykaz skrótów

ANA – Archiwum Narodowe Armenii (Hajastani Petakan Archiw)

AHG – Centralne Archiwum Historyczne, Gruzja (Saistorio Tsentraluri Arkiwi)

AA EE SS – Archiwum Sekretariatu Stanu, Watykan (Archivio Segretaria di Stato, Sezione per i rapporti con gli stati)

AMSW – Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Gruzji (Archive of the Ministry of Internal Affairs of Georgia)

Bibliografia

Archiwalia

ANA F.1/o.10/d.183, *Otcziot Centralnowo Sowjeta Sojuza Woinstwujuscich Bezboznikow*.

ANA F.1/o.4/ d.132, *O działalności Armjano-Grigorijskowo duchowieństwa z 1 stycznia po 29 lutego 1924*.

⁴⁵ *Tiracu* – osoba świecka pomagająca w pracach parafialnych. Nierzadko były to osoby służące do Mszy świętej lub śpiewające w chórze podczas liturgii.

⁴⁶ Nagranie z Hazanczi, Armenia, z dnia 5 maja 2013 roku [czas nagrania: 00.10.00].

⁴⁷ A. Simavoryan, *Wraccac Haj Katoliknere*: <http://www.noravank.am/am/?page=analitics&nid=2175> [dostęp: 3.10.2013].

⁴⁸ Byłoby dużą niesprawiedliwością uznać, że wszystkie teksty dotyczące Ormian katolików mają niewielki walor naukowy. Jako bardzo dobre opracowanie tematu katolicyzmu na ziemiach ormiańskich i gruzińskich można podać np.: S. Karapetian, *Achalccha*, Yerevan 2008 czy H. Marutian, *Gorod Achalccha. Woprosy etniczskoj istorii*, „Westnik Obszczestwiennych Nauk” 1990, nr 6, s. 19–33.

⁴⁹ Według proboszcza parafii św. Piotra i Pawła (jedynej parafii katolickiej w stolicy Gruzji) liczba Gruzinów katolików obecnych na niedzielnym nabożeństwie zazwyczaj nie przekracza kilku osób.

- ANA F.1/o.3/d.230, *O rabote Armjano-Grigorjanskowo duchowienstwa w Armenii, z dnia 1 stycznia 1923 roku.*
- ANA F.1/o.4/d.70, *Dokład nr 2 o rabote Armjano-Grigorjanskowo duchowienstwa w Armenii, z dnia 10 sierpnia 1923 roku.*
- ANA F.1/o.8/d.20, *Protokół Sekretariatu CK z dnia 8 czerwca 1928.*
- ANA F.1/o.4/d.70, *Dokład nr 6–29 lutego do 15 kwietnia 1924.*
- ANA F.1/o.5/d.26, *Pismo do sekretarza Aszota Howhanisjana od oddziału tajnego CzK tow. Wariantjana na temat sytuacji AKO na Kaukazie Północnym i w Azerbajdzanie.*
- ANA F.1/O3/D1, *Stenograficzeskij otcziot II sjezda KP (b) Armenii.*
- ANA F.1/o.7/d. 229, *Materiały dotyczące religijności muzułmańskiej, przedstawicieli sekt i antyreligijnej propagandy.*
- AHG F.281/o.1/d.202, *Dekrety RewKoma SSR Gruzji NN 1-100.*
- AHG F.607/ o.2/d.264, *ZSFSR GPU List z dnia 6 października 1928, Do Sekretariatu Prezydium Zakaukaskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego tow. Bezanow, tow. Safronow, k. 1.*
- AHG F.607-60c/o.2/d.5992 *Zakaukaski centralny Komitet Wykonawczy Rad delegatów Robotniczych, Chłopskich i Żołnierzy Armii Czerwonej.*
- AA EE SS Russia IV/ Pos. 649 P.O/ Fasc 34, *Situazione in Georgia, D'organization Ecclesiastique Catholique en Russie.*
- AMSW: *Howanes (Owanes) Ter Poghosjan.*

Wywiady audio

- Nagranie z NN z dnia 7 marca 2011 roku, Panik Armenia.
- Nagranie z NN z dnia 5 maja 2013 roku, Bawra, Armenia.
- Nagranie z NN z dnia 5 maja 2013 roku, Hazanczi, Armenia.
- Nagranie z NN z dnia 7 lutego 2012 roku Arewik, Armenia.

Literatura drukowana

- „Bezbożnik Gruzji” 1930, nr 1–3.
- „Bezbożnik Gruzji” 1931, nr 1.
- Chmielewski T.T, *Gruziński katolicyzm w XIX i na początku XX wieku w świetle archiwów watykańskich*, Toruń 1998.
- Chopin I., *Istoriczeskij Pamjatnik sostajnia Armjanskoj Oblasti w epochu ejo pisajedineja k Ruskoj Imperii*, Sankt Peterburg 1852.
- Dzwonkowski R., *Losy duchowienstwa katolickiego w ZSRR 1917–1939. Martyrologium*, Lublin 1998.
- Karapetian S., *Achalccha*, Yerevan 2008.
- Krikorian M., *Nerses Akinian (1883–1963). Ein Grosser Philologe und Armenologe [w:] Das Lemberger Evangeliar*, G. Prinzing, A. Schmidt (red.), Wiesbaden 1997, s. 171–176.
- Marutian H., *Gorod Achalccha. Woprosy etniczskoj istorii*, „Westnik Obszczestwiennych Nauk” 1990, nr 6, s. 19–33.
- Matossian M.K., *The Impact of Soviet Policies in Armenia*, Leiden 1962.
- Oracuje*, Tyflis 1920.
- Oracujc ei patker toner*, Tyflis 1916.
- Sarkisjan G., *Naselenie Wostocznoj Armenji w XIX i XX wekie*, Erewan 2002.
- Simavorjan A., *Wracacac HajKatoliknere*, <http://www.noravank.am/am/?page=analitics&nid=2175> [dostęp: 3.10.2013].
- Stepanianc S., *Haj Arakelakan Jekegheci*, Erewan 1991.